

Teksto suvokimas. Estetinio poveikio teorija

Wolfgang Iser

Wolfgang Iser (1926–2007), garsus vokiečių literatūros tyrinėtojas, literatūrinės hermeneutikos teorijos šalininkas, žinomas kaip recepcinės, skaitytojo atsako, estetikos kūrėjas. Konstanzos (Vokietija) literatūrologijos mokyklos kolokviumų dalyvis. 1978 m. jis tapo Kalifornijos (JAV) universiteto nariu, anglų ir lyginamosios literatūros katedros profesoriumi, dalindamas savo laiką tarp Bodeno ir Irvine'o. Kartu su Murray Kriegeriu, J. Hillisu Milleriu, Jeanu-François Lyotard'u, Jacques Derrida, jis pasiekė, kad Kalifornijos universitetas tapo vienu iš svarbiausių literatūros teorijos centrų pasaulyje. Apie jo seminarus Vokietijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų universitetuose iki šiol pasakojamos legendos. Garsėjęs reiklumu ir griežtumu ne tik kitiems, bet ir pats sau. Visiems, kurie jį pažinojo, jis išliko nepaprastu estetu ir kosmopolitišku džentelmenu. Lietuvių kalba yra išleista knyga *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas* (iš vokiečių kalbos vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Aidai, 2002).

III. Skaitymo fenomenologija

A. Teksto suvokimo veiksmai

1. Teksto ir skaitytojo sąveika

Teksto modeliai paprastai žymi tik vieną komunikacijos polių. Todėl teksto repertuaras ir strategijos tik parengia skaitymui: jos atskleidžia ir struktūroja teksto prasmės potencialą. Kad tekstas būtų suvoktas, jį turi aktualizuoti skaitytojas. Teksto struktūra ir skaitymo veiksmo struktūra komunikacijoje papildoma viena kita, o sėkmingas komunikacijos realizavimas priklauso nuo to, kokių mastu tekstas virsta koreliatu skaitytojo sąmonėje. Teksto perkėlimo į skaitytojo sąmonę veiksmas dažnai suprantamas taip, tarsi jį inspiruotų vien tik tekstas. Be abejonės, pats tekstas inicijuoja perkėlimą, tačiau perkėlimo sėkmė priklauso nuo to, kiek bus pasinaudota skaitytojo sąmonės savybėmis – gebėjimais suvokti ir apmąstyti. Šių savybių – prie kurių neabejotinai priskirtinas potencialių skaitytojų socialinių elgsenų repertuaras – raiška duoda akstiną teksto suvokimo veiksams. Jei tekstas būna užbaigtas tik tuomet, kai jį suprantama skaitytojas, tada jis iš esmės funkcionuoja kaip to, kas turi įvykti, nuoroda, ir negali būti pats įvykis. Šią aplinkybę reikia pabrėžti todėl, kad iš daugelio šiuolaikinių teksto teorijų susidaro įspūdis, neva tekstas pats savaime „atsiskleidžia“ skaitytojo sąmonei. Tai pasakytina ne tik apie lingvistinės krypties teksto teorijas, bet ir apie kai kurias

marksistinės kilmės teorijas, pavyzdžiui, anksčiau VDR mokslininkų sukurtą terminą *Rezeptionsvorgabe* („receptijos gairės“).¹ Be abejonės, tekstas yra struktūruotos gairės skaitytojui, tačiau kaip vyksta jų „priėmimas“? Ar jis yra vien tik tiesioginė nurodymų „internalizacija“ skaitančiojo sąmonėje? Tokio pobūdžio teksto teorijos verčia manyti, kad komunikacija turėtų būti suvokta kaip vienkryptė gatvė, vedanti iš teksto į skaitytoją. Todėl skaitymą būtina aprašyti kaip dinamišką teksto ir skaitytojo sąveikos procesą. Teksto kalbos ženklai arba jo struktūros realizuojasi tik išprovokuodamos suvokimo veiksmus, kurių metu tekstas perkeliamas į skaitytojo sąmonę. Tačiau reikia pasakyti, kad tokie teksto išprovokuoti suvokimo veiksmai nėra besąlygiškai valdomi vien tik paties teksto. Būtent šis prieštaravimas ir yra kūrybiškos receptijos pagrindas.

Tokio požiūrio jau ir anksčiau laikėsi kai kurie autoriai. Pavyzdžiui, Laurence'as Sterne'as romane *Tristram Shandy* (II, 11) pastebėjo: „no author, who understands the just boundaries of decorum and good-breeding, would presume to think all: the trust respect which you can pay to the reader's understanding, is to halve this matter amicably, and leave him something to imagine, in his turn, as well as yourself“.² Taigi autorius ir skaitytojas turi kartu pasinerti į fantazijos žaislą, o tai būtų visiškai neįmanoma, jeigu tekstas pretenduotų būti kas nors daugiau negu tik žaidimo taisyklės. Skaitymas tik tada suteikia pasitenkinimą, kai į žaidimą įsilieja mūsų kūrybiškumas, t. y. kai tekstas leidžia panaudoti mūsų sugebėjimus. Be abejo, tokia sąveika produktyvi tik tada, kai neperžengiamos tam tikros ribos, o tai gali atsitikti dviem atvejais: kai tekste viskas pasakoma pernelyg tiesmukai ir kai jis mums pasirodo visiškai neaiškus. Taigi nuobodulys ir suvokimo sunkumai yra taškai, kurie parodo mūsų nedalyvavimą tekste.

Sterne'as tik užsiminė savo skaitytojui apie jam skirtą vaidmenį teksto suvokimo procese, o po kelių šimtmečių Jeanas-Paulis Sartre'as šitą iš skaitytojo reikalaujamą aktyvų veikimą jau pavadino „sutartimi su tekstu“ (Sartre 1958, p. 35), o juk tikrai neįžvelgtume Sartre'o dvasinės giminytės su XVIII a. humoristu. „Kūrybinis aktas rašymo metu yra neužbaigtas abstraktus momentas, ir jeigu egzistuoję vien tik autorius, jis galėtų rašyti, kiek tik jis nori, bet kūrinys niekada neišvystų dienos šviesos kaip objektas; autorius turėtų padėti plunksną į šalį arba pulti į nevilgtį. Tačiau kūrinio rašymo procesas dialektiškai susilieja su skaitymo procesu, o šiuos du susijusius veiksmus atlieka skirtinga veikla užsiimantys žmonės. Suvienytos autoriaus ir skaitytojo pastangos sukuria konkretų ir įsivaizduojamą objektą – dvasios kūrinį. Menas egzistuoja tik dėl kito ir per kitą“ (ten pat, p. 27–28).

¹ Plg. Naumann, Manfred et al. *Gesellschaft–Literatur–Lesen. Literaturrezeption in theoretischen Sicht*. Berlin und Weimar, p. 35.

² „nei vienas autorius, suprantantis deramo elgesio ir gerų manierų reikalavimus, neleistų sau visko išgalvoti: tikra pagarba, kurią jis parodo skaitytojo supratimui, reiškia draugišką supratimo pasidailijimą ir leidimą ne tik sau pačiam, bet ir jam šį bei tą įsivaizduoti“ Sterne, Laurence. 1956. *Tristram Shandy*, Book II, Chapter 11. London: Dent, p. 79 (vertė Rima Pociūtė).

Judantis žiūros taškas

Dabar kelsime klausimą, kaip teksto suvokimo veiksmui būdinga intersubjektyvi ir įvardijama struktūra. Juk, viena vertus, tekstas yra kaip partitūra, kita vertus, kaip individualūs ir įvairūs skaitytojų sugebėjimai, kuriais vertinamas kūrinys. Taigi skaitymo fenomenologija turi paaiškinti tuos suvokimo veiksmus, kuriais tekstas perkeliamas į skaitytojo sąmonę. Dažnai mes negalime suvokti teksto vienu akimirksniu, priešingai nei suvokiame regimą objektą, kuris, jeigu ir nėra tučtuojau perprantamas, tačiau iškart aprėpiamas kaip visuma. Jau vien šituo požiūriu tekstas skiriasi nuo kitų suvokimo objektų, nors jie turi būti suvokti kaip ir tekstas. Suvokdami kitus objektus mes galime iškart apžvelgti visumą, o tekstas kaip „objektas“ atsiskleidžia palaipsniui tik jo skaitymo metu. Jei suvokdami kitą objektą mes visada turime jį priešais save, tai suvokdami tekstą, turime būti jame patys. Iš to seka, kad tarp teksto ir skaitytojo susidaro visiškai kitoks santykis, paretas kitokiu suvokimo modeliu. Jame nėra laikomasi subjekto ir objekto santykio, nes skaitytojas kaip perspektyvos taškas pats juda per savo objektą. To, kas suvoktina atžvilgiu, judantis žiūros taškas lemia literatūrinių tekstų estetinių objektų suvokimo savitumą.

Šią situaciją komplikuoja ir tai, kad literatūros teksto, kaip suvokimo objekto, prasmės negalima atskleisti vien empiriškai. Nors, kaip parodė diskusija apie reper-tuarą, šie tekstai pasirenka objektus iš empirinio pasaulio, tačiau vien tas faktas, kad jie tokiu būdu paverčiami nepragmatiškais, rodo, jog čia svarbiau ne objekto įvardijimas, o įvardinto objekto transformacija. Denotacijos prielaida yra referencija į tikrovę, į įvardijamą objektą. Tuo tarpu literatūrinis tekstas, nupragmatindamas objektus, sugriauna įprastinius referencinius rėmus ir atskleidžia tuos įvardinto objekto aspektus, kurie buvo nepastebimi, veikiant referencijos mechanizmui. Todėl skaitytojui atimama svarbi atsiribojimo galimybė, atsirandanti ten, kur tekstas yra denotatyvus. Užtuot vertinęs, ar tekstas savo objektą apibūdina teisingai ar klaidingai, taikliai ar su nukrypimais ir pan., skaitytojas turi pats susikurti teksto vaizduojamą „objektą“, neretai priešpriešindamas jį įprastiniam objektų pasauliui.

Šiuo atveju atsiradęs santykis tarp teksto ir skaitytojo nėra įprastas objekto ir subjekto santykis, grindžiantis jutimo įsisąmoninimo veiksmą, tekstas nebesuvokiamas vien kaip tikrovės referencija, kintančio skaitytojo žiūros taško atžvilgiu jis tampa tarsi transcendentinis. Teksto ir skaitytojo santykio savitumas pasireiškia tuo, kad skaitytojas tuo pat metu yra „teksto viduje“ ir yra jo pranokstamas. Jeigu skaitytoją traktuosime kaip tekste nuolat judantį tašką, tekstą jis gali atskleisti tik tam tikrais etapais, kuriems būdinga tai, jog juose glūdi teksto prasmė, tačiau ji nėra pilna ir adekvati. Juk visos teksto prasmės atskleidimas visada yra kur kas daugiau negu tai, ką skaitytojas gali pasiekti tam tikru skaitymo momentu. Iš to seka, kad teksto prasmės negalima sutapatinti su jokių momentinių jos suvokimu, atsirandančiu skaitymo

tėkmėje, ir todėl jos visumą galima suvokti tik sintezės būdu. Tik jos dėka tekstas perkeliamas į skaitytojo sąmonę, o teksto prasmė pradeda kurti koreliatus sąmonėje tik nuosekliai pereidama sintezės etapus. Tačiau nereikia manyti, kad tokios sintezės vyksta tik perskaičius tam tikras teksto atkarpas, šita sintetinimo veikla vyksta kiekvieną skaitymo akimirką judančio skaitytojo žiūros taško akivaizdoje.

Norėdami paaiškinti šios kiekvieną akimirką vykstančios sintezės pobūdį, skaitymo procesą iš pradžių suskliausime į vieną būdingą momentą. Pirmajame mūsų analizės etape apsiribodami sakinio suvokimu skaitant, šį procesą galėsime pagrįsti empiriniu būdu gautais psicholingvistiniais duomenimis. Tai, ką psicholingvistika vadina *eye-voice span*,³ reiškia teksto atkarpą, kurią mes galime iškart aprėpti per vieną skaitymo proceso akimirką ir kuria remdamiesi nusitaikome į kitą teksto atkarpą. Iš to seka „that decoding proceeds in ‚chunks‘ rather than in units of single words, and <...> these ‚chunks‘ correspond to the syntactic units of a sentence“.⁴ Sintaksiniai sakinių vienetai žymi ir minimalizuotą suvokimo dimensiją, kuri išlieka tekste net tada, kai jie nebėra identifikuojami kaip vieninteliai suvokimo objektai.

Kalbant apie literatūrinių tekstų sakinio lygmenį, negalima pamiršti, kad jie neapsiriboja objektų empirine denotacija, vadinasi, didžiausią dėmesį reikia sutelkti į sakinių jungtis (*Satzkorrelat*). Juk literatūriniuose tekstuose vaizduojamas pasaulis susiformuoja iš tokių intencionalių sakinių jungčių. „Sakiniai įvairiais būdais jungiasi į aukštesnio lygmens prasminius vienetus, kurių struktūra yra labai įvairi, tokiu būdu jos sudaro skirtingas žanrines visumas, pavyzdžiui, apsakymo, romano, dialogo, dramos, mokslinės teorijos. Kita vertus, taip susiklosto ne tik atskirus sakinius atitinkantys turiniai (*Sachverhalte*), bet ir įvairių turinių tipų sistemos, kaip konkrečios situacijos, sudėtingi objektų tarpusavio santykiai, konfliktai ir susitarimai ir t. t. Pagaliau skaitymo metu sukuriamas tam tikras pasaulis su vienokiomis ar kitokiomis sudėtinėmis dalimis ir jų viduje vykstančiais pokyčiais – visa tai susiformuoja kaip visiškai intencionalus sakinių ryšių junginys. Jeigu iš jų santykių galų gale atsiranda literatūros kūrinys, tai aš tą intencionalių sakinių junginių visumą vadinu kūrinyje „pavaizduotu pasauliu“ (Ingarden 1968, p. 29).

Kaip nustatyti šių junginių santykius, jeigu jie nėra tokie konkretūs kaip atskiro izoliuoto sakinio raiška ir teiginiai? Kai Romanas Ingardenas kalba apie intencionalius sakinių junginius, jis jau yra tam tikra prasme nustatęs sakinio raišką, turinį ir informaciją, kadangi kiekvienas sakiny, kuriuo norima ką nors „pasakyti“, savo funkciją atlieka tik nusitaikęs į anapus jo paties esantį tikslą. Kadangi tai pasakytina apie visus

³ Plg. Schlesinger, I. M. 1968. *Sentence Structure and the Reading Process*. The Hague, p. 27 ir toliau. Didelį panašumą tarp *eye-voice span* ir trumpalaikės atminties momento psicholingvistiniais tyrimais parodė: Smith, Frank. 1971. *Understanding Reading. A Psycholinguistic Analysis of Reading and Learning to Read*. New York, p. 196–200.

⁴ „kad reikšmės iššifravimas vyksta „fragmentais“, o ne atskirais žodžių vienetais, ir <...> tie „fragmentai“ atitinka sintaksinius sakinio vienetus“, Schlesinger, p. 42, taip pat plg. Wardhaugh, Ronald. 1969. *Reading. A Linguistic Perspective*. New York, p. 54.

literatūrinių tekstų sakinius, tai jų junginiai nuolat persikloja ir tokiu būdu išryškėja semantinė realizacija, kurios jie siekia. Tačiau ji atsiskleidžia ne tekste, o skaitant, kai tenka „išjudinti“ sakinių sekoje užkoduotą sakinių junginių sąveiką. Pačių sakinių išraiška ir turinys visada yra nuoroda į tai, kas dar bus, kas kiekvienu atveju yra iš anksto projektuojama jų konkrečiu turiniu. Jie pradeda procesą, kurio metu teksto turinys tampa sąmonės objektu. Aprašydamas vidinį laiko pojūtį Edmundas Husserlis kartą pastebėjo: „Kiekviename konstituojančiame procese iš pat pradžių glūdi protencijos, kurios konstituoja tai, kas bus, sulaiko šią tuščią konstrukciją ir pripildo ją turinio“ (Husserl 1966, p. 52). Šioje pastaboje pabrėžiamas dialektinis aspektas, kuris vaidina reikšmingą vaidmenį ir skaitant tekstą. Atskirų sakinių bendra semantinė kryptis visada implikuoja lūkestį, nukreiptą į tai, kas bus. Husserlis tokius lūkesčius vadina protencijomis. Kadangi šita struktūra yra būdinga visiems literatūrinių tekstų sakinių junginiams, tai jų sąveikos pasekmė yra ne tiek sukurtų lūkesčių realizavimas, kiek tų lūkesčių nenutrūkstanti kaita.

Skaitant tekstą išryškėja kintančio žiūros taško bazinė struktūra. Skaitytojo buvimas „tekste“ tampa protencijos ir retencijos susikirtimo tašku, kuris veikia sakinių seką ir atveriančiu teksto vidinius horizontus. Kiekvienas sakinių junginys projektuoja tam tikrą horizontą, kuris savo ruožtu tuoj pat tampa projekcija kitam sakinių junginiui, ir todėl neišvengiamai keičiasi. Kadangi atskiras sakinių junginys visada tik iš dalies orientuotas į tai, kas tekste dar įvyks, tai jo horizontas kuria vaizdinį (*Anschaung*), kuriam, nepaisant konkretybių, būdingi ir tam tikri neapibrėžti įsivaizdavimai (*Leervorstellungen*); anticipuodami savo sukonkretinimą, jie įgauna lūkesčių pavidalą. Todėl kiekvieną sakinių junginį sudaro ir konkretus vaizdinys, ir neapibrėžtas įsivaizdavimas. Tai suteikia kiekvienam sakinių junginiui dvi iš principo skirtingas tolesnės sklaidos galimybes. Jeigu kitame sakinių junginyje pradedami konkretinti prieš tai buvę neapibrėžti įsivaizdavimai, tada keliami lūkesčiai palaipsniui patenkinami. Kai sakinių seka susidėsto būtent tokia tvarka, ji vis stipriau patvirtina neapibrėžtų įsivaizdavimų junginių keliamus lūkesčius. Paprastai tokią struktūrą turi tekstai, kuriuose vaizduojamas objektas, nes tokiu atveju svarbiausia individualizuoti aprašomąjį objektą.

Kitaiip skleidžiasi tokios sakinių sekos, kuriose vėlesni sakinių junginiai keičia susikurtus lūkesčius ar net juos sugriauna. Jeigu atskiruose sakinių junginiuose realizuoti lūkesčiai pirmiausia nukreipia skaitančiojo dėmesį į tai, kas dar bus, lūkesčio pokyčiai sakinių sekoje darys grįžtamąjį poveikį tam, kas prieš tai buvo perskaityta. Tokie pokyčiai sukuria tam tikrus prasmės skirtumus, lyginant su tuo, ką suvokėme ankstesnio skaitymo momentu. Tai, ką buvome perskaitę, pasitraukia į prisiminimų sritį, tampa viena iš prasmės perspektyvų ir palaipsniui pranyksta tuščiame horizonte, kuris šiuo atveju yra tik patys bendriausi to, kas išliko retencijoje, rėmai. Tačiau skaitant toliau tekstas dažnai ir įvairiais būdais sužadina mumyse tai, kas buvo mūsų retencijoje; vadinasi, tai, kas prisimenama, iškyla naujame suvokimo horizonte,

kurio dar nebuvo susidarant šiam prisiminimui. Ir nors dėl to prisiminimas netampa realia dabartimi (nes tai reikštų, kad skaitymo ir skaitymo teksto suvokimas sutampa), prisiminimas pasikeičia, nes naujasis horizontas leidžia į jį pažvelgti kitaip. Prisiminimas geba sukurti naujus santykius, kurie savo ruožtu per atskirų sakinių junginių seką daro poveikį lūkesčių eigai. Taip skaitant pakitę prasmės lūkesčiai nuolat susipina su besikeičiančiais prisiminimais. Kadangi pats tekstas neapibrėžia nei jo keliamų lūkesčių kaitos, nei prisiminimų gebėjimo sietis, iš jų saveikos atsiradęs fenomenas, kurį dar nagrinėsime, mums leidžia įsivaizduoti, kaip funkcionuoja sintezės sąlygojamas skaitymo veiksmas, kurio metu sąmonėje atsiranda teksto koreliatas (*Bewußtseinskorrelat*). Šio virsmo metu aiškiai atsiskleidžia hermeneutinė skaitymo struktūra. Tekste sakinių junginio sukeltas neapibrėžtas įsivaizdavimas prognozuoja kitą junginį, o jo konkretūs vaizdiniai sudaro ankstesnio sakinio horizontą. Taigi kiekvieną skaitymo akimirką vyksta dialektinė protencijos ir retencijos sąveika; vis dar tuščias, tačiau pripildymo laukiantis ateities horizontas tarpininkauja užpildytam, tačiau nuolat blunkančiam ankstesniam horizontui taip, kad dėl judančio skaitytojo žiūros taško abu vidiniai teksto horizontai yra nuolat atveriami ir susilieja. Šis procesas yra būtinas, nes kaip jau buvo anksčiau pastebėta, mes negalime suvokti viso teksto vienu akimirksniu. Kas iš pradžių atrodė kaip grynas mūsų suvokimo veiksmų trūkumas, dabar atsiskleidžia kaip suvokimo būdas, leidžiantis skaitymo metu organizuoti tekstą nuolat atskiriant ir suliejant jo vidinius horizontus. Kadangi sakinių junginių santykiai tekste neturi referencinio lygmens, kuriuo galėtų remtis jų sugestijos skaitytojui, tad skaitymo horizonto struktūra išryškėja kaip bazinis formos suteikimo veiksmas. Jis visada pasireiškia tuomet, kai komunikacija nebeturi vieno vyraujančio kodo, todėl formos suteikimo veiksmai gali būti laukiami produktyvaus suvokimo būdu.

Čia nurodyta tik pati bendriausia sąlyga, reikalinga, kad skaitymo metu sąmonėje atsirastų teksto koreliatas. Norint apčiuopti jam būdingus modalumus, reikia išnagrinėti svarbiausius jo elementus. Jau sakinio lygmenyje galima pastebėti, kad sakinių sekos jokių būdu nėra vien sklaidi ir abipusė protencijos ir retencijos sąveika. Į šį reiškinį yra atkreipęs dėmesį Ingardenas, nors ir gana problemiška jį interpretavo: „Kai mes <...> pasineriame į mąstymo sakinius srautą, esame pasirengę, iki galo suvokę vieną sakinį, jo „tęsinio“ ieškoti taip pat sakinio pavidalu, ir būtent tokio sakinio, kuris sietųsi su ką tik apmąstytoju. Toks teksto skaitymo procesas vyksta be didesnių pastangų. Tačiau jeigu kitas sakinytis atsitiktinai jokiais pagaunamais ryšiais nesisieja su ką tik suvoktu sakiniu, mūsų mąstymo tėkmė sutrinka. Tokia sandūra sukelia didesnę ar mažesnę nuostabą ar nepasitenkinimą. Šį sutrikimą privalome įveikti, net jei vėl tektų nuosekliai skaityti iš naujo“ (Ingarden 1968, p. 32). Sakinių tėkmėje atsiradusią sandūrą, sukeliančią minėtą trikdį, Ingardenas vadina trūkumu, tuo parodydamas, kad jam ir skaitymo procesas yra pavaldus organiškai meno kūrinio, kaip polifoninės harmonijos, koncepcijai. Jeigu sakinių seka suvokiama kaip nenutrūks-

tanti tėkmė, reiškia, kad vieno sakinio prognozę patvirtina po jo einantis sakiny, todėl, nesulaukus laukto patvirtinimo, atsiranda nepasitenkinimas. Tačiau literatūrinių tekstų sakinių sekos yra kupinos ne tik netikėtų posūkių, maža to, iš jų kaip tik ir laukiama tokių netikėtumų, o nenutrūkstama sakinių tėkmė netgi gali signalizuoti, jog reikia ieškoti joje kažko užslėpto. Dabar plačiau neanalizuosime priežasčių, dėl kurių Ingardenas reikalavo nuoseklesnio mąstymo sakiniiais, tačiau jo nepalankiai vertinta sandūra atlieka labai svarbią funkciją. Juk dėl jos sakinių junginiai atsiskiria vieni nuo kitų. Vietoje tikėto ryšio atsiradęs akibroktas dar gal nėra labai reikšmingas signalas sakinio lygmenyje, tačiau jis yra provaizdis įvairių pertrūkių, atsirandančių skaitant literatūrinį tekstą. Pertrūkis būtinas todėl, kad literatūrinio teksto objektui nebūdingi juslinių objektų bruožai, ir jis pats yra sukuriamas būtent tokių pertrūkių.

Šie pertrūčiai lengviau suvokiami viso teksto perspektyvos lygmenyje, nes literatūros teksto signalų repertuaras dažniausiai yra per menkas, kad sakinių sekoje galėtų aiškiai pažymėti atskirų sakinių „pozicionavimą“ (*Situierung*). Kabutės, žymincios tiesioginę kalbą, yra bene pastebimiausias signalas, leidžiantis atpažinti, kad čia prabyla romano personažas. Tačiau netiesioginė veikėjų kalba ar jų vidinis monologas išryškinti kur kas mažiau, ir šie signalai apskritai išnyksta ten, kur įsiterpia autorius, vystosi siužetas bei nusakomas skaitytojui priskirtas vaidmuo. Gali būti, kad sakinių sekoje kas nors pasakoma apie tam tikrą veikėją, siužeto raidą, autoriaus vertinimą ar skaitytojo perspektyvą, bet tie įvairių suvokimo orientyrų segmentai, pateikti atskiruose sakiniuose, nebūna pažymėti jokiais aiškesniais signalais. Didele tokių pertrūkių svarbą rodo tai, kad kai kurie autoriai netgi kaitalioja šriftą, siekdami paryškinti pertrūkius, kurie šiaip jau sakinių sekoje būtų nepastebimi. Puikus pavyzdys yra Williamo Faulknerio *Triukšmas ir įniršis*. Ir apskritai tokie signalai Faulknerio, Jameso Joyce'o ar Virginios Woolf tekstuose dažniausiai pasitaiko tiriant sąmonės lygmenis, kurių neįmanoma apibrėžti formule; jų sudaiktinto vaizdavimo išvengiama pažymėtais pertrūkiais išryškinant skirtingus klodus, kurie perteikia sąmonės procesus nesinaudodami vyraujančiais kodais. Tačiau įprastais atvejais romano sakinių sekoje įvairios pasakotojo, veikėjų, siužeto ir numanomo skaitytojo perspektyvos retai teatskiriamos aiškiais signalais. Vis dėlto sakiniai ar sakinių sekos atsiduria skirtingose minėtų perspektyvų pozicijose. Kraštutinį šio reiškinio atvejį randame Joyce'o kūryboje: kai kuriuose *Uliiso* puslapiuose kiekvienas sakinyš kaleidoskopiškai keičia perspektyvą. Čia vartojama perspektyvos sąvoka reiškia, kad iš tam tikros pozicijos atsiveria tam tikras turinys.⁵ Taigi perspektyva reiškia kelią, kuriuo prieinamas tam tikras turinys. Abi charakteristikos yra labai svarbios susiduriant su nedenotaciniu tekstu, nes šiuo atveju pozicija ir prieinamumas yra būtinos prielaidos konkrečiam tekstui atsirasti. Todėl čia vartojamai perspektyvos sąvokai mažiau reikšmingas regimas vaizdas, svarbesniu tampa turinio prieinamumas iš tam tikros pozicijos.

⁵ Išsamesnį šios funkcijos apibūdinimą žr. Graumann, C. F. 1971. *Motivation. Einführung in die Psychologie* I. Bern und Stuttgart 2, p. 118.

Kadangi teksto sakiniai visada yra jų pačių sukurtoje suvokimo perspektyvoje, tai ir judantis žiūros taškas kiekvienu skaitymo akimirksniu yra tam tikroje perspektyvoje. Skaitymo akimirksniai atsiskiria vienas nuo kito todėl, kad judantis žiūros taškas šokinėja tarp perspektyvų. Dėl to teksto perspektyvos pradeda atsiskirti viena nuo kitos taip, kad judantis žiūros taškas išlieka teksto perspektyvų skirtimi. Vadina si, Ingardeno kritikuota sakinių sekos sandūra yra būtina prielaida skirtingoms teksto perspektyvoms išryškinti. Priešingu atveju, skaitymas būtų ne kas kita kaip beformis gryniosios trukmės srautas. Tačiau jei žiūros taško judėjimą parodo būtent perspektyvų kaita, reiškia, kad skaitymo akimirka retencijoje išlaiko praeities perspektyvą. Tai nulemia skaitymo akimirkų savitumą, kuris pasireiškia žiūros taškui pereinant į kitą perspektyvą. Schematiškai šį reiškinį galėtume pavaizduoti taip: skaitymo akimirką artikuliuoja pertrūkis, o tai suponuoja, kad judančio žiūros taško ankstesnio perspektyvinio pozicionavimo akimirka retenciškai būtų išlaikyta dabartyje. Būtent taip yra pažymėta perspektyvų kaita. Tačiau naujoji akimirka nėra visiškai izoliuota, nes ji atsiranda atsiskirdama nuo ankstesnės skaitymo akimirkos, todėl retenciškas praeities aktualizavimas pradeda virsti dabartimi. Šita struktūra itin svarbi skaitymo tėkmei suvokti laike. Pirmiausia ji nustato skaitytojo žiūros į tekstą tašką. Kadangi judantis žiūros taškas neturi pastovios vietos nė vienoje teksto perspektyvoje, skaitytojo vieta gali būti nustatoma tik iš įvairių teksto perspektyvų kombinacijų. Pastarosios turi atskleisti teksto perspektyvinį planą, o tai galima padaryti tik per daugelį skaitymo akimirkų, kurias artikuliuoja pertrūkiai, retencinę modifikaciją. Tokiu būdu teksto struktūra tampa prielaida tekstui persikelti į skaitytojo sąmonę.

Norėdami bent dalinai iliustruoti šitą procesą, sustabdykime vieną skaitymo akimirką Teckeray'aus romane *Tuštybės mugė*. Tam tikroje skaitymo fazėje, kai skaitytojo žiūros taškas perkeliama į Beki Šarp perspektyvą, – ji rašo savo draugei Amelijai laišką, norėdama papasakoti apie savo lūkesčius, susijusius su naujuoju gyvenimu ir veikla Krolių šeimos dvare, – tada pasakotojo perspektyva nukeliama į antrąjį planą. Ji realizuojama vienu autoriaus signalu, – tą skyrių, kuriame rašomi laiškai, jis pavadina „Idiliškas paprastumas“ (*Arcadian Simplicity*).⁶ Šis orientyras atskleidžia pasakotojo požiūrį į jos socialines ambicijas ir ypač – tos mažos lėlytės Beki vikrumą balansuojant ant socialinio lino. Atsiradusi pasakotojo perspektyva sukelia suvokimo pertrūkį. Tačiau kaip tiktai šią akimirką pertrūkis pakeičia abi viena kitą veikiančias teksto perspektyvas. Naivus Beki noras daryti viską, kad tik įtikytų naujiesiems ponams, nuslopina meilumo įspūdį, kurį ji siekia sudaryti, ir virsta paprasto oportunizmo apraiška. Tuo pat metu bendra pasakotojo metafora – virvutėmis valdoma marionetė, kuriai prilyginama Beki, pradeda individualizuotis XIX a. visuomenei būdingo oportunizmo pavidalu: oportunistui sekasi tik tada, kai jis, nors ir nesivadovaudamas

⁶ Detaliau apie tai rašiau ir tokios argumentacijos prielaidas aptariau studijoje *Der implizierte Leser. Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett* (UTB 163). München, 1972, p. 179 ir toliau.

moralei būdingu altruizmu, vis dėlto elgiasi moraliai. Gebėjimas manipuluoti morale – o kartu ir XIX a. buržuazinės visuomenės elgsenos kodeksu – tekste atsiskleidžia kaip individualizacija, kurią šią akimirką personažo perspektyvos fone patiria pasakotojo perspektyva. Taigi kiekvieną skaitymo akimirką praeitin sklinda ryškesnis ar ne toks ryškus impulsas (*Weckungsstrahl*), kuris, retenciškai sudabartinęs teksto perspektyvas, jas taip aktyvuoja, jog jų pertrūkis tampa jų kaitos sąlyga. Šis pavyzdys parodo, kad skaitymo tėkmė nėra vienakryptė ir neapgrėžiama ir kad retenciškas sudabartinimas leidžia skaitytojo žvilgsniui grįžti ir atgal, tuo būdu esamajam „dabar“ pakeičiant praeities suvokimą. Kai atsiradusi pasakotojo perspektyva panaikina tai, ką teigia veikėjų perspektyva, susidaro nauja prasmės konfigūracija; konkrečiu *Tuštybės mugės* atveju veikėjas pasirodo kaip oportunistas, o pasakotojo komentaras suvokiamas kaip individualizuotas.

Šie pokyčiai paveikia ir lūkesčius. Juk retenciškai sudabartinant praeities žiūros taško pozicionavimą remiantis šia perspektyva, ne tik keičiasi dabarties akimirksnis, bet patiriamas pokytis savo ruožtu pradeda iš anksto struktūruoti protenciją. Taip atsiradęs skaitymo lūkestis gali judėti įvairiomis kryptimis. Taikant tai mūsų pasirinktam pavyzdžiui, jis atrodytų taip: atsiradęs lūkestis pirmiausia susikuria kaip alternatyva – pasiseks ar nepasiseks oportunistei Beki. Vienu atveju šį tą sužinotume apie visuomenę, kitu – apie oportunisto likimą šioje visuomenėje. Gali būti, kad šią skaitymo akimirką personažų perspektyvos jau yra taip individualizuotos, kad bendras lūkestis geriausiu atveju yra tik rėmai paveikslo, kuris, kaip mes tikimės, išvysime su visais niuansais. Užuoat domėjėsi oportunisto pergale ar pralaimėjimu, mes kur kas labiau domimės tokio elgsio specifinėmis apraiškomis. Tai sužinoti mums padeda veikėjų perspektyvų įvairovė. Juk naivios ir sentimentalios Amelijos, kuriai šią konkrečią akimirką Beki rašo laišką, perspektyvoje oportunistas atrodo kitaip, negu žiūrint iš aukštosios visuomenės, kurioje Beki bando įsitvirtinti. Taip atsiradęs tuščias horizontas leidžia skaitytojui tikėtis, kad oportunistas bus individualizuotas tokia forma, kurią autorius nori parodyti kaip tipišką šiai visuomenei.

Taip paaiškėja judančio žiūros taško veikimo schema. Skaitytojui nurodytas žiūros taško kitimas lemia, kad teksto perspektyvos atsiskiria viena nuo kitos ir viena kitai tampa horizontais.⁷ Horizontas suteikia atitinkamą kontūrą tam, kas yra pirmame plane, nes kontūras yra esminė formos prielaida. Dar kartą pasikeitęs žiūros taškas ima trinti formos savitumą, ir ji pasitraukia į antrąjį planą, kad taptų horizontu ir suteiktų kontūrus naujai formai, kuri lieka jos nulemta. Jei kiekvienu apibrėžiamu skaitymo akimirksniu perspektyva kinta, vadinasi, viena nuo kitos atskirtos teksto perspektyvos lieka susijusios blėstančio prisiminimų horizonto fone, jo galimų retencinių modifikacijų, iš jų atsirandančių protencinių orientyrų – iki pat tuščio lūkesčių horizonto. Taigi skaitant visada įvairiais atspalviais aišlieka praeitis ir ateitis, todėl ir

⁷ Smith, p. 185 ir toliau, psicholingvistinių tyrimų pagrindu atskleidžia, koku mastu skaitymo procese galima aptikti ir nustatyti diferenciacijas ar pertrūkius.

judantis žiūros taškas sintetinio būdu skaitytojo sąmonėje tekstą atskleidžia kaip jų ryšių tinklą. Dėl to konkrečiau suvokiama ir skaitomo teksto tąsa laike. Juk retencija ir protencija nulemia tai, kad kalbinis teksto pavidas kiekvienu apibrėžtu skaitymo akimirksniu aktyviai veikia kaip vėlesnės teksto perspektyvų kombinacijos instrukcija. Atsiranda palaipsniui gilėjančios erdvės iliuzija, sudaranti įspūdį, jog skaitydami mes iš tiesų judame per pasaulį.

Šią bendrąją judančio žiūros taško schemą dar reikia papildyti, kad būtų galima tiksliau nustatyti momentą, kai teksto struktūra virsta individualia skaitytojo konstrukcine veikla. Teksto perspektyvos paprastai nesikeičia griežtai viena po kitos. Jeigu taip būtų, tada tai, kas buvo perskaityta anksčiau, turėtų palaipsniui išnykti iš akiračio, nes vis labiau prarastų aktualumą. Taigi teksto perspektyvų signalai neretai iššaukia ne ką tik buvusias, o seniai į praeitį nugrimzdusias teksto perspektyvas. Dėl to judančio žiūros taško schema tampa diferencijuota. Mat jeigu impulsas prikelia konkretų, jau atmintyje esantį reiškinį, tas intencionalus prisiminimas nėra izoliuotas, o visada iškyla tam tikroje aplinkoje. Jeigu iš praeityje glūdinčių kontekstų atgaivinama kas nors konkretaus, toks atsiminimas priimamas kaip kontekstualus. Pirmiausia taip nustatoma teksto signalo tolimiausio pasiekiamo taško vieta. Juk pats teksto signalas nesukuria prisiminimo aplinkos; šis santykis atsiranda retencinėje skaitytojo sąmonėje. Signalas tik suaktyvina tai, kas jau yra nugulę giliai atmintyje, o prisiminimo konteksto apimtį ir pobūdį lemia retencinė skaitytojo sąmonė. Tuo tarpu teksto signalas, sužadinęs skaitytojo atmintį, tų dalykų pats negali pakankamai nustatyti. Kadangi prikeltas prisiminimas nėra atsietas nuo aplinkinio konteksto, tai gali susiklostyti situacija, kad jį galima apžvelgti iš anapus jo esančio taško. Atgaivintame prisiminime galime pastebėti tokius aspektus, kurių nematėme, kai jis ir jo kontekstas grimzdo į praeitį. Tai leidžia daryti išvadą, kad teksto signalai prikelia prisiminimus galimo jų stebimumo horizonte, o schemeje galima nustatyti tašką, kuriame teksto signalas ir skaitytojo sąmonės veikla virsta kūrybiniu veiksmu, ir to kūrybinio veiksmo negalima susiaurinti iki vieno iš jį sudarančių dviejų reiškinų. Tokio veiksmo metu tai, kas prikelta iš praeities, patenka į jo stebimumo horizontą ir įvyksta apercepcija, nes tai, kas prikelta ir jo kontekstas, skaitytojo perspektyvoje nėra izoliuoti dalykai, o pasireiškia kaip sintetinė vienovė, kuri leidžia tam, kas prikelta, visada būti sudabartinama kaip tai, kas suvokta.

Šias aplinkybes suprasti yra labai svarbu, norint išsiaiškinti, kaip skaitymo procese atsiranda estetinis objektas. Kai impulsas išprovokuoja sąmonės veiklą, prisiminimų kontekstai iškyla santykyje su horizontu, o kartu susieja taip atsirandančias prasmines konfiguracijas su teksto perspektyvos vieta, iš kurios išėjo impulsas ir kurioje tuo metu esąs judantis žiūros taškas. Tačiau jei prikelta perspektyva pasirodo kaip prasmės konfiguracija, o ne kaip izoliuotas elementas, ji prikeliančios perspektyvos atžvilgiu neišvengiamai tampa įvairių požiūrių spektru ir dėl to tampa vis labiau individualizuojama.

Tai galima dar kartą pailustruoti nagrinėtu Teckeray'aus romano pavyzdžiu. Skyriaus pavadinime esantis signalas „*Arcadian Simplicity*“ atskleidžia pasakotojo perspektyvą būtent tuomet, kai skaitytojas yra daugiau ar mažiau susitapatinęs su veikėjos perspektyva: Beki rašo laišką, o tai reiškia, kad susiduriame su pirmojo asmens perspektyva, apie kurią Michaelis Butoras yra pasakęs: „Jeigu skaitytojas atsiduria veikėjo vietoje, jis turi visiškai su juo susiliesti, jis negali žinoti, ko anas nežino, o daiktus turi matyti taip, kaip juos matė veikėjas“ (Butor 1965, p. 98). Teksto signalas „*Arcadian Simplicity*“ yra aiškiai ironiškas ir parodo ironišką pasakotojo perspektyvos tonaciją. Žinoma, „arkadiškas paprastumas“ yra palyginti švelni ironijos forma, kuri kaip bendrąjį kontekstą sudabartina kitas ironijos formas. Įvairių ironijos variantų fone galima vertinti, ar šis apibūdinimas tinkamas. Jis iškyla kelių susijusių horizontų akivaizdoje, kitaip tariant, teksto impulsas pasakotojo perspektyvą ir personažų perspektyvą paverčia sąveikaujančiais horizontais, tad didysis Beki troškimas visiems įtikti nepatenka į grynai ironiško vertinimo sferą, o yra vertinamas kitaip, būtent, dar kartą pasveriant, ar Beki poelgių ironizavimas yra tinkamas, ar netinkamas; juk kaip tik, ironijos netinkamumas suteikia Beki ketinimams papildomą dimensiją, kuri, nors aiškiai ir neišreikšta, turi didelį semantinio individualumo laipsnį.

Šitaip abiejų teksto perspektyvų projekcijos suteikia viena kitai tam tikro reljefiškumo. Aktualizuota pasakotojo perspektyvos ironija virsta raginimu kritiškai įvertinti tai, ko nori veikėja, o jos norai pasakotojo perspektyvos akiratyje vėl sugrąžina prie pastarosios ir ragina įvertinti, ar ji yra tinkama. Retencinio signalo nulemta horizontų sąsaja vėl diferencijuojasi, ir skaitymo procese atsirandanti žiūros taškų paletė savo ruožtu verčia skaitytoją kurti savas sintezes, iš kurių pradeda formuotis teksto suvokimo elementai (*Vorstellungsgegenstände*).

Konkrečiu skaitymo momentu iškilusios teksto perspektyvos pasireiškia ne atskiriomis detalėmis, o veikiau tam tikromis prasmės konfigūracijomis; tokia intersubjektyvi prasmės struktūra yra būtina subjektyvios jos realizacijos prielaida. Juk nuo daugelio subjektyvių atskiro skaitytojo ypatybių priklauso, koku mastu tekste nužymėti perspektyvų santykiai nuguls į jo retencinę sąmonę. Jeigu intencionaliai prisimintas kontekstas yra labai svarbus prisimintai prasmės konfigūracijai, kuri tampa horizontu dabartinei prasmės konfigūracijai, iš kurios prisimenama, tuomet skaitytojo atminties pajėgumas, interesai, dėmesys ir kompetencija tampa sąlygomis, lemiančiomis, kokia bus sudabartintos kontekstų sąsajos apimtis. Tai, be abejonės, itin nevienoda apimtis savo ruožtu nulemia apercepcijas, kurios atsiranda susijungiant prisiminimui su jo aplinka. Taip susiformavusi horizontų sąsaja veikia perspektyvą, iš kurios prisimenama ir todėl, priklausomai nuo skaitytojo, individualizuoja ir išryškina skirtingus jo dabartinės perspektyvos niuansus. Čia slypi svarbiausia priežastis, kodėl to paties literatūros teksto turinys, kurio intersubjektyvią suvokimo veiksmų struktūrą nužymi judantis žiūros taškas, būna subjektyviai skirtingai suvo-

kiamas. Bet kaip tik ši intersubjektyvi suvokimo proceso struktūra įgalina įvairias jo subjektyvias realizacijas.

Tačiau svarbesnis mums yra faktas, kad judantis žiūros taškas leidžia skaitytojui išskirti susijusių teksto perspektyvų įvairovę ir pamatyti, kaip tos perspektyvos atskiria viena nuo kitos judant žiūros taškui. Čia atsiranda sąsajų galimybių tinklas, kuris unikalus tuo, kad susiejami ne atskiri skirtingų teksto perspektyvų duomenys, bet prisiminta ir prisimenanti perspektyvos tampa susijusiomis pozicijomis, stebinčiomis viena kitą. Tokiu būdu judantis žiūros taškas geba atskleisti sąsajų rezginį, kuris konkrečiomis skaitymo akimirkomis galimai parengęs laiko visą tekstą. Toks sąsajų tinklas niekada negali būti iki galo realizuotas, tačiau jis sukuria prielaidas atrankos sprendimams, priimamiems skaitant, ir nors tie sprendimai, kaip rodo interpretacijų įvairovė, intersubjektyviai nebėra identiški, tačiau jų intersubjektyvumas gali būti paaiškintas, nes kyla iš pastangų optimizuoti šį sąsajų tinklą.

Vertė Liucija Citavičiūtė ir Laurynas Katkus

Versta iš: Iser, Wolfgang. 1976. *Der Akt des Lesens. Theorie Ästhetischer Wirkung*. München: Wilhelm Fink Verlag.

Literatūra

Butor, Michael. 1965. *Répertoire*, II. Übers. von H. Scheffel. München.

Husserl, Edmund. 1966. *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins* (Gesammelte Werke 10). Den Haag.

Ingarden, Roman. 1968. *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*. Tübingen.

Sartre, Jean-Paul. 1958. *Was ist Literatur?* Übers. von Hans Georg Brenner. Hamburg.

Understanding the Text. Theory of Aesthetic Response (Excerpt)

Wolfgang Iser (1926–2007) was a renowned German literary scholar, an adherent of literary hermeneutic theory, and founder of reader-response, reception aesthetics. From 1978, he served as professor of English and comparative literature at the University of California Irvine and lectured at several other universities. Together with Murray Krieger, J. Hillis Miler, Jean-François Lyotard, and Jacques Derrida, he helped to establish the University of California, Irvine as one of the most important centres of literary theory in the world. Iser's lectures presented at universities in Germany and the United States have become legendary. He was known for being demanding and strict, not only toward others, but also himself. All who knew Iser remember him as an incredible aesthete and a cosmopolitan gentleman.